

Олжобай Каратаев, профессор, тарых илимдеринин доктору, Кастамону университети, Түркия Республикасы.

Акылбек Кылычев, профессор, тарых илимдеринин доктору, КР Тышкы иштер министрлиги

“Дивандын” жазылып бүткөндүгүнө 940 жыл (чыгыштаануучу, тарыхчы, этнолог, профессор Т.К.Чоротегиндин изилдөөлөрүнө штрихтер)¹

Жакында тарыхчылардын, түрколог-илимпоздордун, географтардын, Ата Мекен тарыхын аздектеп, үңүлүп окуган китепкөйлөрдүн колуна чыгыштаануучу аалым, тарыхчы-этнолог, профессор Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу Чоротегиндин (Чороев) “Махмуд Кашгари Барсканинин “Дивану лугати т-түрк” эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: илимий басылыш” [Редколлегия: К. С. Молдокасымов (төрага), ж.б.; илимий редакторлор профессор Т. Өмүрбеков, доцент К. С. Молдокасымов. – Бишкек: “Турар” басмасы, 2017. – 376 б., сүрөт, карта. – “Мурас” фонду. - [“Тарых жана мурас” түрмөгү]. - “Кыргыз Тарых Коому” эл аралык коомдук бирикмеси] аттуу монографиясы тийди. Ооба, Карахандар мамлектенинин доорунда жашап өткөн атактуу бабабыз Махмуд ибн Хусейн аль Кашгари Барсканинин (1029-1101 жж.) колунан жаралган “Дивану лугати т-түрк” асарынын (илимий чыгарма) жазылып бүткөндүгүнө быйылкы жылы туура 940 жыл болуптур. Күнүбүздө тарыхчы, географ, тилчи жана энциклопедист Махмуд Кашгари Барсканинин көөнөргүс эмгеги (1072-1077 жж. арапча жазылган) чыгыштаануу жана тил илимдери, география ж.б. илим тармактарында маанилүү булак катары өз ургалдуулугун жоготпой, тескерисинче илим үчүн актуалдуу болуп жаткандыгына ынанып жатабыз.

Орто кылымдардагы түрк-мусулман дүйнөсүнүн чыгаан илим адамдарынын бири болгон энциклопедист Махмуд Кашгари Барсканинин фундаменталдуу эмгеги ааламдын ар кыл бурчтарындагы түрдүү багытта эмгектенген илим адамдарынын акыл-эсин тынч койбой, бир кыйла убакыттан бери кызыктырып келет. Көп кырдуу, ары зор маалыматтарды камтыган энциклопедиялык эмгекке тарыхчылар, этнографтар, фольклорчулар, тилчилер, географтар ар дайым көңүл бөлүп, кайрылып келишти, илимдин ар кыл өңүтүндө иликтөөлөр жүргүзүлдү. “Диван” жана анын маалыматтары соолугус булак сыңары илимге

---

¹ Махмуд ибн Хусейн ал Кашгари-Барсканинин (1129-1101) “Дивану лугати т-түрк” асарынын жазылгандыгына 940 жыл толду

бүгүн да кызмат кылып келет. Аалымдын асары араб, түрк, фарси (иран), орус, өзбек, уйгур (араб ариби менен), кыргыз, азери тилдерине которулду, анын айрым бөлүктөрү немис, англисчеге которулуп, комментарийлери менен коштолуп жырыкка чыкты. Ал тургай, кыргыз тилине эки илимий топ тарабынан которулган нускалары колубузга тийди. Илим адамдарынын ар дайым тынчын алып, кызыгуусун жаратып келген тарыхый-этнологиялык, лингвистикалык, фольклордук жана географиялык, философиялык булак тууралу дагы бир эмгектердин тобу кыргыз чыгыштаануучсу, профессор Тынчтыкбек Кадырмамбет уулу Чоротегиндин изилдөөлөрүнө таандык. Ооба, биз пикир жазып жаткан эмгектен сырткары, автор тарабынан жарыкка чыккан 500дөн ашуун илимий эмгектердин басымдуу бөлүгү энциклопедист Махмуд Кашгари Барсканинин “Диванына” тиешелүү.

Учурда профессор Т.К.Чоротегин алыскы жана жакынкы чет элдердин илим чөйрөлөрүндө таанымал кашгари-барскани таануучу катары кабыл алынып келет. Илимпоздун “Диванга” жана даанышман Кашгари Барсканиге багышталган илимий изилдөөлөрү ата мекендик жана чет өлкөлүк салабаттуу басмалардан жарыя көрдү, электрондук басма каражаттарынан татыктуу орун алып китеп окурмандарынын назарына сунуш этилүүдө. Болочоктогу профессор Т.К.Чоротегиндин илимдин кандидаттык диссертациясы (1989-ж. корголгон. Ташкент ш.)², андан соңку докторлук (профессорлук) илимий иши да Кашгари-Барскани таанууга арналып, “Дивандагы” маалыматтардын негизинде Борбордук Азиядагы түркий ж.б. элдер жашаган аймактын этникалык кырдаалы, тилдери, этносаясий, этномаданий алакалары изилденген³. Диссертациялык изилдөөнүн негизги булагы катары бабабыздын “Диваны” жана андагы маалыматтар кызмат өтөгөн. Бүгүнкү күндө Махмуд Кашгари Барсканинин “Диванынын” негизинде Борбордук Азиянын түркий тилдүү калктарынын X-XI кк. этникалык тарыхын ар тараптуу, толук кандуу изилдөөлөр окумуштуу Т.К.Чоротегинге таандык.⁴ Ириде, мурдагы Совет бийлиги

²Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. Автореферат. канд. дисс. –Ташкент, 1988. - 22 с.

³Чоротегин Т.К. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги (1072—1077-жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары: Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга талаптанып жазылган дисс. авторефераты. — Бишкек: Кыргыз Респ. УИАсынын Тарых институту, 1998. — 48 б.

⁴Чороев Т.К. Этноним «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари // Вопросы этнической истории киргизского народа. — Фрунзе: Илим, 1989. — С. 113—121; Чороев Т.К. Топонимические данные Махмуда Кашгари (XI в.) и миграция тюрков раннего средневековья // Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран Зарубежного Востока. — Ташкент: Фан, 1991. — С. 107-114; Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX—XIII вв. / Науч. ред. Б.А.Ахмедов. — Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1995. — 208 с.; Чороев Т.К. «Диван лугат ат-түрк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии / Отв. ред. М.Я.Сушанло. — Фрунзе: Илим, 1987. — С. 12—26.; Чоротегин Т.К.

доорундагы тарых илиминде бул маселеге көңүл буруу колдоого ээ болбогондугун белгилей кетүү абзел.

Кыргызстандык таанымал чыгыштаануучу-профессор Өмүркул Караев жана ташкенттик белгилүү аалым, чыгышпоз-профессор Бөрүбай Ахмедовдордон (өзбекче Būriboy Ahmedov) илимий жетекчилиги астында Орто Азия чөлкөмүндө тарых жана этнология илиминдеги кашгари-барскани таануу жаатына чыйыр салган жаш илимпоз Т.К.Чоротегин араб, фарси тилдерин үйрөнүүгө киришет. Дүйнөлүк аты бар илимпоздордун кеңеши менен аталган проблеманы диссертациялык денгээлдеги иш катары кабыл алат. Өз учурунда чыгыштаануучулар Реми Дор, Омельян Прицак, Луи Базен, Жерар Клоссон, түркологдор А.Шербак, Б.Орузбаева, тарыхчылар К.Шаниязов, Э.Трыярский, Решат Генч ж.б. баалуу кенештерин алган. Немис жана орус илимпоздору К.Броккелман, В.В.Бартольд, С.Е.Малов ж.б. сыяктуу тарых жана түркологиянын корифейлеринин изилдөөлөрү үстөл китеби катары кызмат өтөгөн. Түрк илим адамдары Килисли Муаллим Рифат Билге, Бесим Аталай, Ш.Үлкүташыр, Фуат Көпрүлү, Зия Гөкалп, Зеки Велиди Тоган, Ф.Сумер ж.б. “Диван” боюнча жазган эмгектерин үнүлүп окуган эле. Махмуд Кашгари Барскани жана анын “Диванын” кунт коюп изилдеген АКШлык окумуштуулар, адистиги этнограф Роберт Данкофф менен лингвист Жеймс Келлинин котормо жана комментарийлерине автор өзгөчө маани берген. Тилекке каршы, Кашгари Барсканинин мурастарын иликтөө иши дурус денгээлге коюлган Түркия менен мурдагы Советтер Бирдигинин илим чөйрөлөрүнүн өз ара байланыштары начар болушу терең изилдөөлөргө кедергисин тийгизген. Бул көч кийинчерээк гана колго алына баштаганы чындык. Айтмакчы, профессор Т.К.Чоротегин тарыхчы-этнолог катары Махмуд Кашгари Барсканинин “Диванын” жана ага байланышкан этногенез, этномаданий, этносасий алакалар боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөндүгүнө 40 жылдын жүзү болуптур.

“Махмуд Кашгари Барсканинин “Дивану лугати т-түрк” эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: илимий басылыш” (-Бишкек, 2017. – 376 б., сүрөт, карта)

Барскоон шаары – Махмуд Кашгари Барсканинин туулган жери // “Махмуд Кашгари – Барсканинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы” аттуу 2-эл аралык илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын жыйнагы. – 21-23-апрель, 2016-жыл, Бишкек шаары. – Чыгыш университети; Түрк дүйнөсү шаарлардын акимияттарынын биримдиги. Карабүк университети. - Б. 23-31.; Çorotegin T. Kaşgarlı Mahmut // İpekyolu. — İstanbul. — 1995. — Eylül. — Sayı 21. — S. 62—64.; Çorotegin, Tınçtıkbek. Kaşgarlı Mahmud'un Devri ve "Divanındaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar // XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994). - Kongreye Sunulan Bildiriler: II. - Ankara: TTK Yay., 1999 içinde. - S. 313-316.; Çorotegin, Tınçtıkbek. Kaşgarlı Mahmud'un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları // Bozkırdan Bağımsızlığa Manas / Haz., Emine Gürsoy-Naskalı. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 içinde. - S. 160-164; Çorotegin T. Mahmud Kaşgarinin «Divanının» orto kılımdarda cana cañi doordo maalımlı boluşu tuuraluu // Dil Dergisi. — Ankara. — 1995. — No 27. — S. 33— 37. - (TÖMER) ж.б.

аттуу монография түрк дүйнөсүндөгү көңүл бөлө турган, орто кылымдардагы түрктөрдүн ж.б. тектүү элдердин тарыхын, тилдерин (диалектилерин), географиясын, саясий-социалдык, экономикалык алакаларды чагылдырган салмактуу эмгек. “Дивандагы” маалыматтардын негизинде жазылган, X -XI кк. Борбордук Азиядагы этникалык, этносаясий, этномаданий алакаларды чагылдырган монография аталган илимий маселелерди комплекстүү изилдеген маанилүү эмгек болуп саналат. Изилдөөнүн дагы бир маанилүүлүгү – автордун чыгыш тарыхый булактарынын тили болгон араб-фарси графикасындагы жазма эстеликтерди түп нускасында окуй билгендигинде; мындан сырткары, “Дивандын” англис тилиндеги басылмаларын да мыкты окуп-түшүнө билгендигинде турат. Ошондуктан, монографияга тиешелүү ар түркүн тилдеги маалыматтарды жана булактарды автор өтө кылдаттык менен колдонгондугу байкалат.

Колубуздагы илимий эмгекти жазууда автор төмөнкү максат жана милдеттерди чечүүгө умтулган: XI кылымдагы Теңир-Тоо жана Ички Азия (Борбордук Азиянын бир бөлүгү) аймактарын байырлаган түрк калктарынын тарыхын, маданиятын, тилин, этностук топторун, диалектилик жалпылыктарын, айрым өзгөчөлүктөрүн чагылдырган Махмуд Кашгари Барсканинин жашаган доорун, өмүрүн жана энциклопедиялык терең мазмундуу мурасын иликтөө болуп саналат. Ал эми негизги милдеттер катары бул маселелерди сыпаттоо каралган: Махмуд Кашгари Барскани жашаган жана чыгармачыл мурасын калтырган доорго, ал кезектеги Караханийлер каганатындагы, Селжукийлер дөөлөтүндөгү, Аббасийлер халифатындагы саясий жана этностук кырдаалга мүнөздөмө берүү; Махмуд Кашгари Барсканинин өмүр жолу менен байланыштуу маалыматтарды жана жоромолдорду даректерге негизденип иликтөө; Махмуд Кашгари Барсканинин негизги эмгеги — «Дивану лугати т-түрктүн» жазылыш датасын тактоо; улуу окумуштуунун китебинин кол жазмасынын Жакынкы Чыгыштагы тарыхый саякатын, бул кол жазма улам колдон-колго өткөн аймактардын маданий жана этностук жараянына кыскача иликтөө жүргүзүү жана бул маселе менен байланыштуу Чыгыштын орто кылымдардагы кол жазма булактарын изилдөө; ас-Сави ад-Дымашкы көчүргөн «Дивандын» кол жазмасынын ачылышынын жана алгачкы таш басма усулу аркылуу жарык көрүшүнүн тарыхын иликтөө; Теңир-Тоодо жана Ички Азияда байырлаган түрк калктарынын этнографиясы, ономастикасы, саясий жана этностук тарыхы тууралуу «Дивандагы» ар кыл маалыматтарды иргөө жана иликтөө; Махмуд ал-Кашгаринин картографиялык жана тарыхый-географиялык маалыматтарын салыштырма иликтөө жана «Дивандагы» картаны кыргызчага которуу; Махмуд ал-Кашгаринин «Диванынын» жана Жусуп ал-Баласагунинин «Кутадгу билиг» дастанынын айрым

бөлүктөрүн арабчадан жана караханийлик орток түрк адабий тилинен бүгүнкү кыргыз тилине таржымалоо ж.б.

Алдын-ала айта кетсек, автор монографиядагы коюлган негизги максат жана милдеттерди толук ачып берүүгө, чиеленген айрым урунтуу маселелерге жооп таба алган десе болот. Т.К.Чоротегин белгилегендей “Кашгари Барсканинин өмүрүн жана энциклопедиялык мазмундагы мурасын изилдөө, чынында да, ага карата комплекстүү илимий мамилени талап кылат. Дал ушул тармак — тилчи (грамматист жана диалектолог), адабиятчы, тарыхчы, философ, ономаст, булак таануучу, этнолог, картограф, географ жана башка адистер камтылууга тийиш болгон кашгари таануу тармагы башка өлкөлөргө караганда Кыргызстанда кечирээк жанданды. Пикирибизде, Ала-Тообузда алигиче бул тармактын өнүгүүсүнүн башатында гана тургандайбыз. Махмуд Кашгариге жана анын көөнөргүс чыгармасына арналган атайын диссертациялык илимий изилдөөлөр совет доорунда бир дагы тарыхчы илимпоз тарабынан жүзөгө ашырылган эмес. Көч эгемендик доорунда гана ордуна жылды.⁵

Автор 1915-ж. тартып илим чөйрөсүнө кеңири белгилүү боло баштаган “Диванга” монографиялык изилдөөнүн алды Борбордук Азия, анын калкы, географиясы тууралуу маалыматтар берген мусулман авторлору (географтар, саякатчылар, дин кызматкерлери) жана алардын эмгектери тууралуу кенен маалымат берет. Ал авторлордун көпчүлүгү Махмуд Кашгари Барскани менен замандаш болушкан, көөнөргүс эмгектери болсо тарыхтагы “мусулман ренессансы” доорунда (IX-XI кк.) жаралгандыгы белгилүү. Мисалы, Ибн Хордадбех (820- 912/13), Истахри (849/50-934), Ибн Хаукал, Ибн ал-Факих, Абу Дулаф ж.б. сыяктуу илим адамдарынын эмгектери жана андагы маалыматтар даанышман бабабыз тарабынан “Диванда” кошумчаланып, байытылганын автор Т.К.Чоротегин өз изилдөөсүндө баса белгилейт.⁶

Эмгектеги изилдөөлөрдө дагы бир өзгөчө орун “Дивандын” иликтөө тарыхына (тарыхнаама) жана анын хронологиясына берилген. Автор эмгекте Махмуд Кашгари Барскани жана “Дивандын” тарыхнаамасын өзгөчө кылдаттык менен изилдеген. Анда “Дивандын” жазылыш тарыхы, анын котормочулары, көчүрүлгөн мезгили, тиешеси бар илим адамдары, эмгектин жарыяланган жана которулган жерлери (Түркия, Советтер Бирдиги, Германия, Франция, АКШ, Иран, Кытай, Кыргызстан, Казакстан, Азербайжан) тууралуу маалыматтар берилет. Автор чыгыш жана батыш жазма булактарына таянуу менен

⁵ Чоротегин Т.К. Махмуд Кашгари Барсканинин “Дивану лугати т-түрк” эмгеги – түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс булак: илимий басылыш”– Бишкек: “Турар” басмасы, 2017. 4-б.,

⁶ Ошол эле эмгек. Кириш сөзү. Актуалдуулугу. Негизги булактар. 5-13 беттер.

“Дивандын” жазылган доорун (1072-1077) так аныктаган; Чыгыш Теңир-Тоодогу уйгурлар жашаган аймактын Опал (кыргызча Опол) деген жердеги күмбөздү уйгур илим адамдары Махмуд Кашгари Барсканиге таандык экендигине Т.К.Чоротегин каршы чыгат. Автордун булактарга таянган илимий негиздүү далилдөөсүндө ал күмбөз орто кылымдарда жашап өткөн шейхтерге таандык. Ошол эле учурда уйгур изилдөөчүлөрүнүн “Дивандын” авторунун тегин уйгур деп далилдөөгө аракет жасагандарына тарыхый фактылар менен жооп берет. Автор белгилегендей, Махмуд Кашгари Барскани бутпарас динин тутунган уйгур эмес, ал “хакан түркү” же насили караханийлик түрктөрдөн болгон, анын калтырган көөнөргүс мурасы жалпы түрк тилдүү элдеринин байлыгы. Автор: “Махмуд Кашгари Барсканинин доорун жана чыгармачыл сересин толук деңгээлде чагылдыруу үчүн араб, фарсы жана түрк тилдериндеги мусулман маданиятынын орто кылымдык өрнөктөрүн салыштырып иликтөө зарылчылыгын, Кыргызстанда арабистика жана иранистика сыяктуу чыгыш таануу тармактарын өркүндөтүүнү да талап кылат. Демек, кашгари таануу тармагы азыркы изилдөөчүлөрдөн бүтүндөй бир гуманитардык илимий иликтөө мекемелеринин өз ара шериктештигин талап кылууда.⁷ Тарыхнаама (изилдениш тарыхы) бөлүгүндө “Дивандын” кол жазмасынын табылышы, Али Эмири (Alı Emiri; 1857-1923) эмгекти жарыялоо үчүн басмага даярдоону өзүнүн кичүү замандашы Килисли Му'аллим Риф'атка (Mu'allim Rif'at Kilisli) тапшырышынан бүгүнкү мезгилге чейинки толук түрдө изилденген. Айрым авторлордун котормо жана басмадан чыгаруу иштериндеги кемчиликтер, котормонун өксүктөрү иликтенген. Анын жыйынтыгында автор “Махмуд Кашгари Барсканинин өмүрүн жана мурасын үйрөнүү тек гана кыргыз таануунун ички милдети эмес, ал жалпы эле дүйнө тарыхын изилдөөдөгү адамзаттын орто кылымдык цивилизациялык өнүгүү жүрүмүнө түрк калктарынын кошкон көөнөргүс салымын иликтөө үчүн дагы маанилүү болгон орчун милдет” – деп белгилейт.⁸

1928-ж. Карл Броккелман тарабынан “Дивандын” индекс-сөздүк таризинде Будапешт шаарында (Венгрия) немис тилинде которулуп чыгат. “Сөздүк” тууралу маалымат Европанын илим чөйрөсүнө бат эле тараган болучу. Автор мурдагы эмгекте СССРдин илим адамдарынын (И.Леманов, С.Волин, С.Муталибов ж.б.), Кытайдагы уйгур илимпоздорунун котормолору жана алардын текстологиялык абалына да көңүл бөлөт. “Дивандын” автору жашаган доорго багышталган бөлүмдө Т.К.Чоротегин Борбордук Азиядагы жана азыркы Кыргызстан, ага ыктай жайгашкан аймактардагы этникалык жана этносаясий кырдаал, чөлкөмдөгү этностук абалдын саясий окуялардан улам тынымсыз өзгөрүп туруусун

⁷ Ошол эле эмгек. Изилдениш тарыхы (тарыхнаама). 5-б.,

⁸ Ошол эле эмгек. Изилдениш тарыхы (тарыхнаама). 4-б.,

изилдейт. Түрк каганаттары, Уйгур мамлекети, Кыргыз кагандыгы, карлуктар, огуздар, түргөштөр, кыпчактар, печенектер ж.б. түрк-монгол тектүү элдердин, уруулардын этносаясий жана этномаданий процессте жуурулушуна токтолот да, төмөндөгүдөй жыйынтыкка келген; “X к. башында Теңир-Тоодо жаңы этностук кырдаал негизинен калыптанып бүттү. Чыгыш Теңир-Тоонун түштүк-чыгышындагы Турпан аймагында ислам динин кабыл албаган уйгур идикуттарынын 1250-ж. чейин созулган бийлиги орноду. Турпан идикуттугунда уйгурлардан башка да түрк калктарынын — кыргыз, йагма, басмыл ж.б. айрым топтору жашаган.⁹ Ооба, чыгыштаануучу Т.К.Чоротегин аталган доордо кыргыздар Теңир-Тоо аймагында жашаган, чөлкөмдөгү этносаясий жана тарыхый окуяларга катышкан деген илимий тыянагын дагы бир ирет тастыктайт. Автор эмгегинде кыргыздардын орто кылымдардагы миграциясы боюнча боюнча жоромол денгээлиндеги айрым тарыхчылардын (С.Г.Кляшторный жана анын пикирдештери) дилетанттык көз караштарын дагы бир ирет жокко чыгарганын белгилей кетүү керек.

“X к. карата Теңир-Тоодо жашап калган кыргыздар саны боюнча Түштүк Сибирде, Алтайда, Монголияда калган кыргыздарга карата да, теңир-тоолук башка түрк калктарга (чигил, карлук, йагма, тухси ж.б.) карата да алда канча аз болушу толук мүмкүн” - деп жазат автор. Т.К.Чоротегин өз устаты болгон чыгыштаануучу Ө.Караевдин пикирин колдоо менен бирге, Теңир-Тоодогу калыптанып жаткан Карахандар мамлекетинин түзүүчүлөрү (династия же сулале негиздөөчүлөрү) чигилдер (“Диванда” жикил формасында да эскерилет) болгондугун баса белгилейт. Чындыгында, айрым илимпоздор караханийлер мамлекетин негиздегендер карлуктар (С.Сыздыков ж.б), йагмалар (Решат Генч ж.б) деп пикирлерин жазып жүрүшкөнү илимге маалым. Биздин пикирде, Т.К.Чоротегин Караханийлер мамлекетинин башкаруучу династиясын (сулале) негиздөөчүлөр насиле түрк болгон чигил тектүү уруудан чыккандыгы илимий негиздүү тыянак катары кабыл алуу зарыл. Автордун белгилөөсүндө “Диван” огуз-селжуктар бийлик сурап турган чөлкөмдө (Орто Азия) жазылган. Себеби, “Махмуд Кашгари Барскани да эмгеги Селжукийлер көзөмөлдөп турган чөлкөмдө жазылгандыктан, түрк калктарынын ичинен дал ушул огуздардын гана уруу-уруктарын толугу менен санап чыгып, «адамдардын алардын үйрөнүүгө муктаждыгы бар болгондугу үчүн» огуздардын уруу-уругу түгүл, алардын малга салчу эн тамгасынан бери «Диванда» сыпаттап өтөт”.¹⁰

Даанышман бабабыздын өмүрү боюнча маалыматтар жана ар түркүн жоромолдор эмгекте атайын иликтенет. Тилекке каршы, Баласагындык Жусуп сыяктуу эле Махмуд

⁹ Ошол эле эмгек. Илимпоз жашаган доор, 44-б.,

¹⁰ Ошол эле эмгек. 50-б.

Кашгари Барскани тууралуу тарыхый даректер өтө сейрек, анын туулган жылы, өлгөн мезгили да белгисиз бойдон келди. Кашгари-барскани таануу жаатындагы бул маанилүү маселеге автор монографияда жооп тапкан десе болот. Теги Ысык-Көлдөгү Барскан шаарынан чыккан Махмуддун (болочоктогу аалым), атасы өз учурунда Хусейин Ысык-Көлдөгү Барскан шаарынын акими болгон экен. Т.К.Чоротегин карахандар сулалесинин (династиясы) башкаруучулары тууралуу араб-фарси жазма булактарындагы маалыматтарга, Омелян Прицактын пикирлерине, нумизматикалык (тыйындар) маалыматтардагы жазууларга таянып, “Дивандын” авторунун теги Карахандар мамлекетин негиздөөчүлөрүнөн чыгат деген пикирге токтолот. Ооба, О.Прицак, кийинчерээк Ө.К.Караев, Р.Данкофф, Ж.Келли, Т.К.Чоротегин ушул божомолду чындыкка ылайык келет деп эсептешет. Махмуд Кашгари Барсканинин туулган жылы болжолу 1029–1038-жж аралыгына дал келген. Ушул эле жерден автор “Диванда” чагылдырылган этнонимдер (уруу, эл аттары), топонимдер (жер-суу аттары), оронимдер (тоо, бийиктик аталыштары), зоонимдер (айбандар аттары), антропонимдер (адам аттары), фитонимдер (өсүмдүктөр аталыштары) ж.б. терең токтолуп кетет. Алардын бүгүнкү ономастикалык аталыштары менен параллелдерине көңүл бөлөт. Өзгөчө, Борбордук Азиянын аймактарын өздөштүрүшкөн огуз, кыпчак, кыргыз, тукси, чигил, йагма ж.б. тилдер, диалектилер тууралуу маалыматтар жана Т.К.Чоротегиндин комментарийлери, келтирген параллелдери кызыгууну жаратары шексиз. Арапчага которулуп, түшүндүрмө берилген түрк макал-лакаптары миң жылдардан бери мааниси, сөздүн формасы да бузулбай өзгөрүүсүз сакталып келгендиги таңдантат. «Мен өзүм алардын (түрктөрдүн) тили өткүр чеченинен, айтаары ачык жетигинен, көөдөнү эң тетигинен, эң ак сөөк тектүүсүнөн, найзасы таамай эптүүсүнөн болуум менен бирге, түрк, түркмөн-огуз, чигил, йагма, кыргыздардын талааларын жана калааларын изилдедим, алардын тилдерин жана накыл сөздөрүн зээнге туттум. Акыры алардын ар бир уруусунун тилин өтө кылдат жат кылдым, (жыйнагымдын) тартибин татыналай өтө сымбат кат кылдым» - деп ал арап тилинде жорго сөз менен жазат.

Автор белгилегендей “Дивандын” структурасы сегиз бөлүмдөн (баптан) туруп, кириш сөздөн башталат. “Анда түрк тилдерин үйрөнүүнүн олуттуу мааниси, бул эмгектин кимге багышталганы, автордун түрктөр жашаган өлкөлөрдү кыдырганы, китеп жазуудагы автордун кабыл алган усулу, түрктөр колдонуп жүргөн он сегиз тамгалуу (дал ушул санды Махмуд Кашгари көрсөтөт) алфавит, түрктөрдүн негизги элдери жана урууларынын аттары, алардын Евразиядагы ар кайсы чөлкөмдөрдө жайгашуулары, алардын тилдеринин эң адепки илимий

классификациясы жана башка сыяктуу маалыматтар бар.¹¹ Т.К.Чоротегиндин айтымында орто кылымдардагы мусулмандык филологияга оригиналдуу салым кошкон. Тилди бир бүтүндүк катары кабыл албай, этностордун тобуна таандык жана диалектикалык өзгөчөлүктөрүнө жараша салыштырып изилдөө усулун эң алгач ирет колдонгон окумуштуу катары белгилейт. Кашгари Барсканинин “Диванда” 7,5 (айрым булактарда 9 миңдей деп жүрөт) миңдей сөзгө этимологиялык аныктама (арап тилинде) берүү менен бирге, сөздөрдү алфавиттик тартипте жайгаштырганга аракет жасагандыгы азыр да болсо илим адамдарын тандантат. Айрым сөздөргө байланыштырып айтылган макалдардын саны 290 чамалап барат. “Диван” Махмуд Кашгари Барсканини өз доорунун тунгуч түркологу катары гана айгинелетпестен, араб лингвистикасындагы (маселен, сөздүк түзүү жаатында) новатордук ыкмаларды өздөштүргөн жана түрк тилдерине ылайыктап пайдалана билген компаративист лингвист катары көрсөтөт. Чынында, Махмуд Кашгаринин өзү салыштырма лингвистикалык усулдун эмпирикалык деңгээлдеги баштоочусу катары түркология менен арабистиканын тогошкон тармагынын алкагында татынакай башатты ачып берген.¹²

“Диван” бүгүнкү тарых жана этнология илими үчүн да маанилүү булак. Өзүнүн айтуусуна караганда күн батыштан (Румдан-Византиядан) Чинге (Кытай) карай жашаган элдерди кездим, алардын тилдерин үйрөндүм, кыргыз, кыпчак, карлук, огуз, чигил сыяктуу урууларды мүлдө кыдырдым деп жазат. Ооба, Т.К.Чоротегин белгилегендей “Дивандын” автору аталган калктарды уруулар (урук) катар, ал эми саклаб (славян), араб, перс ж.б. элдер катары сүрөттөп жазат. Ал баарын түрктөр, аталган уруулар (уруктар) түрк калкынын бир парчасы (бөлүгү) катары кабыл алган. Э.Р.Тенишев, Ө.К.Караев, Р.Данкофф, Ж.Келли ж.б. илим адамдары ошол Караханийлер доорундагы жалпы кабыл алынган түрк тили (диалектиси) чигил тили болуптур. Бул пикирди китептин автору Т.К.Чоротегин колдоо менен этнологиялык жана лингвистикалык бир катар параллелдерди келтирет.

Махмуд Кашгари Барсканинин «Диванындагы» дүйнөнүн тегерек картасы да 1915-17-жж. бери атайын иликтөөлөрдүн бутасына айланган. Дүйнөнүн тегерек картасы мурда белгилүү болгон мусулман карталарынан (ал Идриси, ал Истахри, ибн Хаукал, ал Жайхани, ал Казвини ж.б. бир катар өзгөчөлүктөрү менен айрымаланат. Автор “Дивандагы” дүйнөнүн картасындагы маалыматтарды кыргыз тилине которгон. Мындан сырткары, Кашгари Барскани башка араб авторлорунан айрымаланып, лингвистикадагы түркология, картада болсо түрктөр тууралуу кеңири маалыматтарды бере алгандыгын белгилейт. Эмгекте тегерек картадагы берилген топонимдер, оронимдер, гидронимдердин аталыштарына жана алардын

¹¹ Ошол эле эмгек. Кириш сөзү, 105-б.,

¹² Караңыз: ошол эле эмгек, 107-б.,

тарыхый жазма булактардагы параллелдерине анализ жүргүзүлөт. Учурда да бул карта картографтардын кызыгуусун туудуртуп келери белгилүү. Т.К.Чоротегин “Дивандын” тегерек картасындагы ономастикалык энчилүү аттарды изилдеген окумуштуулардын (И.Умняков, Х.Хамидов ж.б.) кетирген айрым каталыктарына сын-пикирин айткан, мүчүлүштүктөрдү түзөткөн. Айрыкча, кыргыз географы, картографы С.Өмүрзаковдун тегерек карта боюнча айткан мыкты пикирине токтолот. Автор андан ары “Дивандын” жалгыз кол жазмасы, анын Алдыңкы Азиядагы болжолдуу көчү, тагыраак айтканда “Дивандын” жазылгандыгынан Стамбул университетинин китепканасына кабыл этилгенге чейинки тарыхый жолу изилдейт. Кол жазманын көчүрүлүш тарыхы, аны көчүргөн билимдүү айдыңдар (агартуучу) тууралуу кеп козгойт. Он биринчи кылымдан жыйырманчы кылымдын биринчи чейрегине чейин “Дивандын” жалгыз кол жазмасына 14 ирет оңдоо, тактоо, түзөтүүгө аракет жасалгандыгын текстологиялык иликтөөлөрдүн натыйжасында жыйынтыкка келет. Ириде, бул маселеде автор мурдагы кашгари-барскани таануучулардын көз караштарын да эске алгандыгын белгилей кетүү зарыл. “Ирандын Саве деген жеринен Дамаскиге келген Мухаммад ибн Абу Бекр ибн Абу-л-Фатх ас-Сави деген адам 1266-жылы Махмуд Кашгари Барсканинин «Диванынын» автордук нускасына ээлик кылган бир кишинин тапшыруусу боюнча бул нускадан тыкандык менен башка көчүрмө даярдайт”¹³. Бул билимдүү инсан ас-Сави ад Дымашки деген ат менен тарыхта калды. Илимий эмгекте чыгыш таануучу Т.К.Чоротегин чыгыш түрктөрү тууралуу Махмуд Кашгаринин маалыматтарына кеңири токтолот. Кыргыздардын тили диалектилик өзгөчөлүк катары каракагандык (“хаканиялык”) адабий тилден анча көп айырмаланбагандыктан, алардын терминдерин Махмуд Кашгари Барскани бул адабий тилден бөлүп көрсөтүүнү ылайык көргөн эмес, — деп жоромолдосок да болот.

Автордун өзгөчө “кыргыз” этноними жана анын чечмелениши тууралуу көз карашы колдоого татырлык изилдөө болуп саналат. “Диванда” “кыргыз” жана кыргыздар беш ирет эскерилет. Этнонимге автор тарабынан башка тарыхый жазма булактардагы “кыргыз” этноними тууралуу маалыматтар менен лингвистикалык лингвистикалык салыштыруу изилдөөлөр ишке ашырылган. Мындан сырткары, эмгектин бул бөлүгүндө кыргыздардын байыркы миграциясы, енисей жана теңиртоолук кыргыздардын тарыхый-этникалык, маданий, тилдик жалпылыктарына токтолгон.

Дагы бир түрк журту болгон уйгурлар алардын жайгашуу ареалы, локализациясы, диний ишенимдери, Катун-Сыны топоними (Етукен=Өтүген=Өтүкөн) тууралуу өтө кызыктуу

¹³ Караңыз: ошол эле эмгек, 144-б.,

илимий пикирин ортого койгон. Махмуд ибн Хусейн ал Кашгари Барсканинин туулган Ата Журту Барскан жана ысык көлдүктөр тууралуу өз алдынча бөлүмдө изилденет. Автор Барскан топонимине лингвистикалык аныктама берип, «Барска таандык чеп, ордо, калаа» деген маанисин туюнтарын жазып, топонимикалык аталышты чечмелөөдө мурдагы илимпоздордун кетирген каталарын оңдойт. Түрктөрдүн социалдык турмушу, чарбачылыгы, каада-салттары, тамак-аштары, кийим-кечектери, космонимиялык түшүнүктөрү, калктын музыкалык өнөрү, элдик салттуу оюндары тууралуу маалыматтар сыпатталат. Түрктөрдүн диний ишенимдери, “Куран и-Керим” тууралуу сөз болот.

Жалпысынан, “Дивандагы” чагылдырылган маалыматтар аркылуу автор Махмуд Кашгари Барсканинин өз учурунун эң ири этнологу, тилчиси, тарыхчысы, философу, географы экендигин изилдөө менен Кашгари Барскани таануу жаатын дагы бир ирет сереге көтөргөн. Илимий эмгекти жазууда автор алдыга койгон максаттардын баарын ачып көрсөтө алган. Илимпоздун келечек изденүү илимий иштерине ийгиликтерди калайбыз.

Колдонулган адабияттар тизмеси:

1. Чороев Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX-XIII вв. Автореферат. канд. дисс. –Ташкент, 1988. - 22 с.
2. Чороев Т.К. Этноним «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари // Вопросы этнической истории киргизского народа. — Фрунзе: Илим, 1989. — С. 113—121;
3. Чороев Т.К. Топонимические данные Махмуда Кашгари (XI в.) и миграция тюрков раннего средневековья // Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран Зарубежного Востока. — Ташкент: Фан, 1991. — С. 107-114.
4. Чоротегин Т.К. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского времени: По мусульманским источникам IX—XIII вв. / Науч. ред. Б.А.Ахмедов. — Бишкек: Фонд «Сорос-Кыргызстан», 1995. — 208 с.
5. Чороев Т.К. «Диван лугат ат-турк» Махмуда Кашгари как источник по истории тюркоязычных народов Средней и Центральной Азии // Ориенталистика в Киргизии / Отв. ред. М.Я.Сушанло. — Фрунзе: Илим, 1987. — С. 12—26.
6. Чоротегин Т.К. Барскоон шаары – Махмуд Кашгари Барсканинин туулган жери // “Махмуд Кашгари – Барсканинин дүйнөлүк илимге кошкон салымы” аттуу 2-эл аралык илимий-практикалык конференциянын баяндамаларынын жыйнагы. – 21-23-апрель, 2016-жыл, Бишкек шаары. – Чыгыш университети; Түрк дүйнөсү шаарлардын акимияттарынын биримдиги. Карабук университети. - Б. 23-31.
- Чоротегин Т. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгаринин «Дивану лугати т-түрк» эмгеги (1072—1077-жж.) Теңир-Тоо жана Ички Азия түрк элдеринин тарыхы боюнча булак катары: Тарых илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алууга талаптанып жазылган дисс. авторефераты. — Бишкек: Кыргыз Респ. УИАсынын Тарых институту, 1998. — 48 б.
7. Çoroteğin T. Kaşgarlı Mahmut // İpekyolu. — İstanbul. — 1995. — Eylül. — Sayı 21. — S. 62—64.

8.Çorotegin, Tinçtikbek. Kaşgarlı Mahmud'un Devri ve "Divanındaki" Bazı Malumatlar Üzerine Notlar // XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 12-16 Eylül 1994). - Kongreye Sunulan Bildiriler: II. - Ankara: TTK Yay., 1999 içinde. - S. 313-316.

9.Çorotegin, Tinçtikbek. Kaşgarlı Mahmud'un Divanı ve Manas Destanında Doğu Türklerinin Savaşları // Bozkırdan Bağımsızlığa Manas / Haz., Emine Gürsoy-Naskalı. - Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995 içinde. - S. 160-164;

Çorotegin T. Mahmud Kaşgarinin «Divanının» orto kılımdarda cana cañi doordo maalım boluşu tuuraluu // Dil Dergisi. — Ankara. — 1995. — No 27. — S. 33— 37. - (TÖMER).